

Muhammed Avvâme'nin Hadisçiliği: İbn Hacer'in Takrîbü't-Tehzîb'deki Cerh-Ta'dîl Mertebelerine Dair Tahlil ve Tenkitleri Işığında Bir İnceleme

The Hadith Scholarship of Muḥammad 'Awwāmah: An Examination in Light of His Analysis and Critique of the Jarḥ-Ta'dîl Ranks in Ibn Ḥajar's Taqrîb al-Tahdhîb

Abdurrahman YILMAZ

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
PhD., Presidency of Religious Affairs
İstanbul / Türkiye
abdurrahmanyilmaz53@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6067-0557

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15.08.2025
Kabul Tarihi / Accepted : 21.10.2025
Yayın Tarihi / Published : 30.12.2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 12 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 191-215

Atıf / Cite as

Yılmaz, Abdurrahman. Muhammed Avvâme'nin Hadisçiliği: İbn Hacer'in Takrîbü't-Tehzîb'deki Cerh-Ta'dîl Mertebelerine Dair Tahlil ve Tenkitleri Işığında Bir İnceleme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2025), 191-215.

Doi: 10.33460/beuifd.1766010

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Muhammed Avvâme (d. 1940), hadis ilminin günümüzde önde gelen isimlerinden biri olup klasik hadis mirasıyla derin bağını korurken bu mirası ilmî usuller çerçevesinde yeniden değerlendirme çabasıyla temayüz eden bir yaklaşıma sahiptir. Onun bu ilmî tavrı, yalnızca geçmişi birikimini nakletmekle sınırlı kalmayıp aksine klasik literatürü eleştirel bir bakış açısıyla yeniden okuma, metodolojik tutarlılık açısından sorgulama ve çağdaş hadis araştırmalarının ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden yorumlama gayretini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu yaklaşımın en belirgin örneklerinden biri, İbn Hacer el-‘Askalânî’nin (ö. 852/1449) Takrîbü't-Tehzîb adlı eseri üzerine yazdığı mukaddimeye ortaya çıkmaktadır. Takrîb, hadis râvilerinin güvenilirlik derecelerini be-

lirlemek amacıyla geliştirilmiş on iki dereceli cerh-ta 'dîl sistematîğini, yoğun biyografik bilgilerin özetlenmiş hâliyle sunmaktadır. İbn Hacer, bu eseriyle, Tehzîbü't-Tehzîb'de yer alan geniş hacimli malzemeyi kısa ve öz hükümler şeklinde yeniden düzenlemiş; böylece hem klasik cerh-ta 'dîl terminolojisini sistematik bir bütünlük içinde işlemiş hem de pratik kullanım imkânını artırmıştır. Bu eserle İbn Hacer, râvilerin adalet, zabt ve ahlâkî bütünlük gibi temel niteliklerini dikkate alan metodik bir derecelendirme modeli ortaya koymuş; böylece hadislerin sıhhat değerlendirmesinde kullanılabilecek standart bir referans çerçevesi geliştirmiştir. Bu çaba, klasik hadis tenkit geleneğinde bütünlük ve sistematiklik arayışının önemli bir aşamasını temsil etmektedir. Avvâme, mukaddimede yaptığı değerlendirmelerde, Takrîb'in hadis ilmi içerisindeki seçkin yerini teslim etmekle birlikte bu derecelendirmenin hem teorik çerçevesini hem de uygulamadaki yansımalarını eleştirel bir gözle yeniden ele almaktadır. Ona göre, eserde kullanılan terminoloji, büyük ölçüde önceki hadis otoritelerinden alınan lafızlardan oluşmakla birlikte yer yer İbn Hacer'in şahsî ictihâdını, tercihini ve sentezini de yansıtmaktadır. Bu durum, Takrîb'in salt bir özet olmanın ötesine geçtiğini, müellifin metodolojik tercihlerini ve ilmî tavrını ortaya koyan bir eser olduğunu açıkça göstermektedir. Avvâme, özellikle dokuz cerh-ta 'dîl derecesine ilişkin yaptığı ayrıntılı analizlerde, her bir mertebenin tanımını, terminolojik bağlamını, klasik literatürdeki karşılıklarını ve pratikteki kullanım biçimlerini ayrı ayrı incelemektedir. Bu tahlillerinde teorik tasnif ile fiilî uygulama arasındaki uyumsuzluklara işaret ederek eserin mutlak bir otorite olarak algılanmasına karşı bağlamsal, eleştirel ve metodolojik bir okuma önermektedir. Ayrıca terminolojik süreklilik, kaynaklar arası tutarlılık, lafızların anlam alanları ve uygulamadaki yansımaları gibi unsurları dikkate alan bir yaklaşımın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu makale, Avvâme'nin söz konusu tahlil, tespit ve tenkitlerini esas alarak onun hadis ilmindeki konumunu ve klasik hadis metinlerini yeniden değerlendirme yaklaşımını analitik bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, ilk olarak Takrîb'in cerh-ta 'dîl sistematîğini tarihsel ve metodolojik çerçevede ele almakta; ardından Avvâme'nin tespitlerini, eleştirilerini ve önerilerini sistematik biçimde ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, Avvâme'nin yaklaşımının, klasik hadis tenkit mirasını ilmî disiplinlerin analitik duyarlılığıyla yeniden okumaya imkân verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma iki temel katkı sunmayı amaçlamaktadır. İlk olarak, İbn Hacer'in cerh-ta 'dîl sisteminin daha derinlikli, bağlamsal ve terminolojik açıdan tutarlı bir biçimde anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. İkinci olarak ise modern hadis araştırmalarında klasik metinlere yönelik yaklaşımların nasıl yeniden değerlendirilebileceğine dair eleştirel ve yapıcı bir tartışma zemini oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle makale, klasik hadis tenkidi ile çağdaş akademik metodoloji arasında köprü kurmayı ve cerh-ta 'dîl ilmine dair daha bilinçli, bağlamsal ve sorgulayıcı bir perspektif geliştirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cerh-ta 'dîl, İbn Hacer el- 'Askalânî, Takrîbü't-Tehzîb, Muhammed Avvâme.

Abstract: Muhammad 'Awwāmah (b. 1940), one of the prominent contemporary scholars of ḥadīth, represents an approach that preserves the deep connection with the classical ḥadīth heritage while at the same time critically re-evaluating this legacy within the framework of modern scholarly methodology. His intellectual stance is not confined

to the mere transmission of the accumulated tradition; rather, it embodies an effort to reread the classical literature with a critical lens, to interrogate its methodological coherence, and to reinterpret it in ways that address the needs of contemporary ḥadīth scholarship. A particularly significant example of this approach appears in his introduction to Ibn Hajar al-ʿAsqalānī's (d. 852/1449) *Taqrīb al-Tahdhīb*. This work, *Taqrīb*, presents a twelve-tiered system of *jarḥ-ta'dil* (discrediting and accrediting ḥadīth transmitters), designed to classify transmitters according to their reliability, while condensing the extensive biographical data found in Ibn Hajar's larger work, *Tahdhīb al-Tahdhīb*, into a more concise and practically usable format. Through this methodological effort, Ibn Hajar aimed to establish a standardized reference framework for evaluating the trustworthiness of transmitters based on key qualities such as integrity, precision, and moral uprightness. This endeavor marks a pivotal stage in the pursuit of coherence and systematic rigor within the classical ḥadīth criticism tradition. In his introduction, ʿAwwāmah acknowledges the scholarly significance of *Taqrīb* but also subjects its classificatory framework and practical applications to critical scrutiny. He observes that while much of the terminology employed in *Taqrīb* is drawn from earlier ḥadīth authorities, certain expressions reflect Ibn Hajar's personal reasoning, methodological preferences, and interpretive synthesis. This indicates that *Taqrīb* is not merely a mechanical abridgment but rather a work that reveals the author's intellectual agency and methodological orientation. Of particular importance are ʿAwwāmah's detailed analyses of the nine principal *jarḥ-ta'dil* levels. In these examinations, he dissects the definitions, terminological nuances, classical precedents, and practical implications of each level individually. By highlighting tensions between theoretical classifications and actual applications, ʿAwwāmah calls for a contextualized, critical, and methodologically rigorous reading of *Taqrīb*, resisting tendencies to treat the work as an unquestionable authority. Furthermore, he emphasizes the need for a more nuanced approach that accounts for terminological continuity, cross-source consistency, semantic scope, and historical layers of interpretation. This study places ʿAwwāmah's critiques and analyses at its center, aiming both to elucidate his methodological contributions and to reassess the *jarḥ-ta'dil* system within its historical and intellectual contexts. The article first explores the classificatory framework of *Taqrīb*, then systematically examines ʿAwwāmah's critical observations, methodological interventions, and interpretive proposals. The findings demonstrate that ʿAwwāmah's approach enables a re-reading of the classical ḥadīth criticism tradition with the analytical sensitivity of modern academic disciplines. Consequently, this study seeks to offer two main contributions: first, to deepen the contextual and methodological understanding of Ibn Hajar's *jarḥ-ta'dil* system; and second, to open a critical and constructive discussion on how classical ḥadīth texts might be re-approached in contemporary scholarship. In this respect, the article aims to build a bridge between classical ḥadīth criticism and modern scholarly methodology, fostering a more nuanced, contextualized, and reflective perspective on the science of *jarḥ-ta'dil*.

Keywords: *Hadith, Jarḥ wa Ta'dil, Ibn Hajar al-ʿAsqalānī, al-Taqrīb al-Tahdhīb, Muḥammad Awwāmah.*

Giriş

Hadis râvilerinin güvenilirlik düzeylerinin tespiti, hadis ilminin temel meselelerinden biri olarak erken dönemlerden itibaren bir ilgi alanı oluşturmuş ve bu doğrultuda cerh ve ta'dil disiplini teşekkül etmiştir. Râviler hakkında kullanılan niteleyici ifadelerin zamanla belli anlam kalıplarına oturması, cerh-ta'dil lafızlarının derecelendirilmesini gerekli kılmış ve böylece rivayetlerin sıhhatiyle ilgili değerlendirmelere zemin hazırlayan çok katmanlı bir sınıflandırma sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sistem, sadece râvilerin şahsî güvenilirliğini değil, aynı zamanda rivayet zincirinin bütünü üzerindeki etkilerini de kapsayan metodolojik bir çerçeve sunar. Bu yönüyle râviler hakkında kullanılan terimlerin anlam sınırları, lafzî tutarlılığı ve muhteva derinliği, hadis kabulü açısından belirleyici bir rol üstlenmektedir.¹

Klasik dönemde kaleme alınan pek çok biyografik hadis kaynağı içerisinde İbn Hacer'in *Takrîb'i*, cerh ve ta'dil mertebelerinin sistematik biçimde tasnif edildiği önemli çalışmalardan biri olarak öne çıkar. Müellif, kapsamlı râvi biyografileri sunduğu *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı eserini daha sonra sadeleştirerek *Takrîb* adını verdiği tek ciltlik bir telife dönüştürmüştü; bu süreçte râvileri cerh-ta'dil açısından on iki ayrı dereceye ayırarak her bir dereceyi belirli lafızlarla tanımlamıştır. İbn Hacer'in bu tasnifle ulaşmayı hedeflediği şey, önceki kaynaklarda dağınık biçimde yer alan râvi değerlendirmelerini kolayca karşılaştırılabilir hâle getirmek, kısa ama işlevsel ifadelerle güvenilirlik derecelerini ortaya koymaktır.² Böylece *Takrîb*, hem önceki muhaddislerin değerlendirmelerini ihtiva eden bir özet kaynak, hem de İbn Hacer'in kendi ilmi tercihlerinin yansıdığı ictihâdî bir tasnif çalışması olarak şekillenmiştir.³

Hadis ilminin cerh ve ta'dil alanındaki en yoğun başvuru kaynaklarından biri hâline gelen *Takrîb*, klasik dönemden günümüze uzanan süreçte yalnızca râvi değerlendirmelerinde değil, aynı zamanda hadis tahrir ve tahkik çalışmalarında da temel referans metinlerinden biri olmuştur. Bu sebeple, eserin metodolojisinin, lafız sistematığının ve dereceleme mantığının eleştirel biçimde incelenmesi, sadece İbn Hacer'in yaklaşımını daha iyi anlamayı değil, modern hadis çalışmalarında kaynak kullanımına ve tenkit metodolojisine dair daha sağlıklı bir perspektif geliştirmeyi de mümkün kılacaktır. Ancak bu yapı, her ne kadar özenli ve sistematik bir tasnif çabasına işaret etse de kullandığı terminolojik kalıpların muhtevası, uygulamadaki sürekliliği ve klasik kaynaklarla uyumu bakımından çeşitli tartışmalara da zemin hazırlamıştır. Nitekim bu sistematik yapı, teorik düzlemde bütünlüklü görünmekle birlikte, uygulamada bazı tutarsızlıklar ve belirsizlikler içermektedir.

1 Hadis ilminde cerh-ta'dil mertebeleri için bk. Recep Emin Gül, "Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 43 (2015), 362-386.

2 Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Sûriye: Dâru'r-Reşid, 1406/1986), 73.

3 *Takrîbü't-Tehzîb* hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2002), 496-498.

İbn Hacer'in hadis ilmindeki otoritesini ve cerh-ta'dil alanındaki yetkinliğini teslim etmek gerekir. Ancak Takrîb, geniş hacimli ve ayrıntılı biyografik bilgiler içeren Tehzîb'in tek ciltlik bir özeti olarak hazırlandığından; hacimsel sınırlılıklar ve özetleme zorunlulukları sebebiyle bazı tutarsızlıkların, eksik ifadelerin veya genel metodolojiyle tam örtüşmeyen tanımların bulunması tabii karşılanmalıdır. Bu noktada, günümüz hadis ilminde önemli bir otorite olarak kabul edilen Muhammed Avvâme'nin Takrîb tahkikine yazdığı mukaddimede yer alan cerh-ta'dil mertebelerine dair tahlilleri, eserin hem teorik çerçevesini hem de pratik uygulamalarını yeniden düşünmeye imkân tanımaktadır. Avvâme, İbn Hacer'in her bir derece için ortaya koyduğu tanımları sadece lafzen ele almakla yetinmemekte; bu tanımların içeriksel bağlamını, klasik terminolojideki karşılığını, uygulamadaki örnekleriyle birlikte metodolojik tutarlılığını da sorgulayıcı bir yaklaşımla analiz etmektedir. Özellikle bazı râvilerin derecelendirilmesinde teorik çerçeve ile fiili kullanım arasında ortaya çıkan uyumsuzluklara dikkat çekmekte; böylece eserin değerlendirme sistemine dair önemli eleştirel açılımlar sunmaktadır.

Muhammed Avvâme'nin hadisçiliğine dair Türkiye akademisinde bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma, Hatice Sancaklı tarafından hazırlanan *"Muhammed Avvâme'nin Hadisçiliği"* başlıklı doktora tezidir.⁴ Söz konusu tez, Avvâme'nin hayatını, ilmî şahsiyetini, telif, şerh, tahkik ve tahrir alanlarındaki çalışmalarını bütüncül bir perspektifle ele alan kapsamlı temel referans niteliğindedir. Bununla birlikte çalışmanın kapsadığı alanın genişliği, Avvâme'nin ilmî mirasının tüm yönlerini derinlemesine mukayeseli biçimde ele almayı metodolojik olarak güçleştirmektedir. Bu makale, söz konusu doktora tezinde çizilen genel metodoloji haritası üzerinde, Avvâme'nin *Takrîb*'de yer alan cerh-ta'dil derecelerine ilişkin mülahazalarını merkeze alarak, İbn Hacer'in bu tasnif sistemini hem içeriksel hem de yöntemsel açıdan incelemeyi hedeflemektedir.

Literatürde, Avvâme'nin tespit ve eleştirilerinin merkeze alınarak *Takrîb*'in dereceleme sisteminin bütüncül biçimde analiz edildiği özel bir çalışmaya rastlanmaması, bu incelemeyi daha da anlamlı kılmaktadır. Avvâme'ye göre, İbn Hacer'in bazı râvileri yerleştirdiği dereceler, kimi zaman eserin mukaddimesinde ortaya konan teorik çerçeveye veya *Tehzîb*'deki ayrıntılı açıklamalarıyla tam

4 Hatice Sancaklı, *Muhammed Avvâme'nin Hadisçiliği* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024); Muhammed Avvâme'nin hadisçiliği bağlamında ülkemizde hazırlanan bazı tez ve makaleler için bk. Abdulvahap Özsoy, "Muhammad Awwamah's Critical of Tadreeb al-Rawi of Reconstruction of a Book = Muhammed Avvâme'nin Tedribü'r-Ravi Tahkiki ya da Bir Kitabın Yeniden İnşası = Tahkiku Muhammed Avvâme li-Tedribi'r-Râvi ev lâdetu Binâi Kitâb", *HADITH 2* (2019), 110-129; Hamza el-Bekri, "et-Ta'rîf bi'l-Mu'temerî'd-Develi (el-Allame el-Muhaddis Muhammed Avvame ve Cuhudühü'l-Hadisiyye)", *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulumi'l-İslamiyye: Camiatü's-Sultan Muhammedî'l-Fatihî'l-Vakfiyye* 1 (2020), 431-441; Muhammet Beyler, "Son Dönem İlim Adamlarının Mâna ile Rivayet Konusuna Yaklaşımları: Muhammet Avvâme Örneği = The Approaches of Recent Scholars to Riwaya vi'l-Ma'nâ: The Case of Muhammed Awwamah", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VI/1 (2020), 279-296; Fatih Çimen, "Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dilin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri = Reviews of Muhammad 'Awwamah on Acknowledging Invalidation and Validation", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 1-16; Abdullah Turgut, *Muhammed Avvâme'nin Tedribü'r-Râvi Tahkikindeki Hadis İlmî ile İlgili Değerlendirmeleri* (İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

olarak örtüşmemektedir. Bu çerçevede, çalışma Avvâme'nin dikkat çektiği bu uyumsuzluk noktalarını ele almakta ve onun analizlerini örneklemeli bir yaklaşımla değerlendirmektedir.

Avvâme'nin üçüncü, dördüncü ve on birinci derecelere dair doğrudan bir değerlendirme sunmadığı göz önünde bulundurularak bu mertebeler yalnızca sistematik bütünlüğü korumak amacıyla kısaca zikredilmiş; esas analiz, onun mülahazada bulunduğu diğer dokuz derece üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Her bir derecenin tanımı, lafzî karşılığı, metodolojik dayanağı ve pratik uygulamadaki tezahürü sistematik biçimde ele alınacak; Avvâme'nin eleştiri ve tespitleri çerçevesinde söz konusu tasnif sisteminin hadis usûlü içerisindeki yeri ve iç tutarlılığı sorgulanacaktır. Böylece çalışma, yalnızca *Takrîb'in muhtevasına dair derinlemesine bir çözümleme sunmakla kalmayacak; aynı zamanda çağdaş hadis araştırmalarında cerh-ta'dil derecelerine yönelik daha bilinçli, eleştirel ve metodolojik temellere dayalı bir bakış açısının gelişmesine katkı sağlayacaktır*. Nitekim Avvâme, bu konudaki değerlendirmelerini aktarırken okuyucuyu mutlaklaştırıcı yaklaşımlar karşısında uyanık olmaya davet eder ve bu eserdeki hükümler ile râvî derecelerine dair bazı örnekleri ortaya koyma amacını şu ifadelerle açıklar: *"Bu inceleme, söz konusu eserdeki râvî hükümleri ve derecelerine dair örnekler sunmayı hedeflemektedir. Böylece okuyucu, bu eser karşısında basiret üzere hareket edebilsin ve kendisine, 'Takrîb kitabının eşi ve benzeri yoktur' şeklinde bir anlayış dayatmaya çalışanların peşinden gitmesin."*⁵ Bu vurgu, yalnızca *Takrîb'e* yönelik değil, genel anlamda hadis literatürüne yaklaşım biçimlerine dair daha dengeli, sorgulayıcı ve ilmi ölçülere dayalı bir yöntembilimin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, şimdi Avvâme'nin doğrudan değerlendirmede bulunduğu dereceleri tek tek ele alınacak; her biri kendi başlığı altında hem İbn Hacer'in kullandığı ifade hem de Avvâme'nin bu ifadeye yönelik tahlil ve tenkidi açısından incelenecektir.

1. Birinci Mertebe: Sahâbe-i Kirâm

İbn Hacer, *Takrîb'inde cerh ve ta'dil mertebelerinin en üstüne sahâbeyi yerleştirmiş ve bu tercihini, "Onların şerefi nedeniyle bunu açıkça beyan ettim" ifadesiyle temellendirmiştir.*⁶ Muhammed Avvâme'ye göre bu açık beyan sahâbenin rivayet güvenilirliğine dair genel bir ilkeyi yansıtmakla birlikte usûlî düzeyde önemli bir ayrımı da beraberinde getirmektedir. Zira sahâbenin bu konumu, cerh ve ta'dil ıstılahında yer alan derecelendirme ifadeleriyle açıklanabilecek bir beşerî hüküm değil; doğrudan doğruya sahâbiliğin itikadî ve tarihî mahiyetiyle ilgili bir kabuldür. Avvâme bu noktada, *"الصحة تعديل إلهي (sahâbîlik ilâhî bir ta'dildir)"* ifadesini merkeze alarak, sahâbeye nispet edilen makbuliyetin ıstılâhî bir derecelendirme olmadığını vurgular.⁷

5 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 32.

6 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 74.

7 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 24.

Avvâme'ye göre "sika" ve "sadûk" gibi terimler, râvilerin rivayet ehliyetine dair cerh ve ta'dil otoriteleri tarafından yapılan beşerî değerlendirmeleri yansıtır. Meselâ Yahyâ b. Ma'in'in (öl. 233/848) bir râviye "sika" demesi veya Ali b. el-Medîni'nin (öl. 234/848-49) "sadûk" hükmü vermesi, bu kişilerin hadis rivayetindeki güvenilirliğinin, münekkitlerin ihtihadına dayalı olarak belirlendiğini gösterir. Oysa sahâbeye atfedilen adalet ise bu şekilde isnad temelli analizlere veya bireysel tevsîk faaliyetlerine değil; doğrudan nasla sabit olmuş, kolektif ve tevkîfî bir makbuliyete dayanır. Dolayısıyla sahâbilik, cerh ve ta'dil sistematüğinde derecelendirilebilecek bir seviyelendirme değil, üst düzeyde sabit bir kabul ve ilahî tasdik anlamı taşır.⁸

Bu yaklaşımı desteklemek üzere Avvâme, sahâbenin adaletine dair klasik literatürdeki bazı temel metinleri örnek olarak sunar. Bunlar arasında, Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) "Onun sahâbilerinin kalpleri kulların en hayırlı kalpleridir."⁹ sözü, sahâbenin ahlâkî liyakatini; Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) "Allah onları ta'dil etmiştir."¹⁰ ifadesi, bu güvenilirliğin ilâhî tasdike dayandığını; İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) "Adaletlerinin gerekçesini araştırmak gibi bir zahmete girilmeden adaletleri sabittir."¹¹ sözü ise sahâbenin beşerî cerh ve ta'dil sürecine konu edilemeyeceğini açıkça göstermektedir. Avvâme'ye göre bu ifadeler sahâbenin rivayet ehliyetinin bireysel isnad değerlendirmeleriyle değil, sahâbilik sıfatına bağlı bir makbuliyetle sabit olduğunu ortaya koyar.¹²

İbn Hacer'in sahâbeyi Takrîb'de birinci dereceye yerleştirmesi, Avvâme'ye göre ıstılâhî bir ta'dil derecelendirmesi değil; sahâbenin makbuliyetini temsil eden üst düzey bir prensibin yansımasıdır. Bu yaklaşım, sahâbenin ferdî rivayet yetkinliğinden ziyade, ümmetin tarihî tevarüsü ve ilâhî ta'dil ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesini zorunlu kılar. Bu nedenle, sahâbeye tahsis edilen birinci derece, cerh ve ta'dil ilminin iç hiyerarşik yapısının değil, bu yapının dışında ve üstünde yer alan sabit, tevkîfî bir esasın tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

2. İkinci Mertebe: Mübalağa ile Ta'dil Edilenler

İbn Hacer el-Askalânî, Takrîb'in ikinci cerh-ta'dil derecesini, güvenilirlik beyanının en güçlü şekilde vurgulandığı râvileri kapsayacak biçimde tanımlar. Müellifin ifadesiyle bu derece, kendisi hakkında "أوثق الناس" (insanların en güvenilirleri) gibi tafdil (mübalağa) sîgasıyla övgü yapılan yahut "ثقة ثقة" şeklinde sıfatın tekrarıyla veya "ثقة حافظ" gibi lafızlarla güvenilirliği pekiştirilen râvileri içine almaktadır.¹³

8 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü't-Tehzîb, 24.

9 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, Mûsne'd, thk. Şu'ayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 6/84 (No. 3600).

10 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî (Haydarâbâd: Cem'iyetü Dâirati'l-Me'ârif-i'Osmâniyye, 1357), 46.

11 Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadis, thk. Abdülkerim b. Abdillâh b. Abdîrahmân Hudayr (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426), 4/101.

12 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü't-Tehzîb, 25.

13 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü't-Tehzîb, 74.

Muhammed Avvâme, bu tanımın lafzî olarak oldukça açık olduğunu belirtmekle birlikte burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir metodolojik ayrım bulunduğunu vurgular. Avvâme'ye göre *Takrîb'de bu denli güçlü övgü ifadelerine rağmen ikinci sıraya konulan bu derece, klasik cerh-ta'dîl literatüründe aslında en yüksek merteye kabul edilmektedir.*¹⁴ Nitekim İbn Hacer'in kendisi de *Şerhu'n-Nuhbe* adlı eserinde, "أوثق الناس" gibi mübalağalı ifadeleri ta'dîl lafızlarının en yükseği olarak tanımlamıştır. Müellif bu bağlamda şöyle der: "Ta'dîl derecelerinin bilinmesi gerekir. Bunların en üstünü, 'أوثق الناس' gibi tafdîl ifade eden sıfatlarla yapılan değerlendirmelerdir."¹⁵

Avvâme, bu ifadeye atıfla şu tespitte bulunur: *Şerhu'n-Nuhbe* bağlamında söz konusu lafızlar, râvi hakkında verilebilecek en yüksek güven hükmünü yansıtmaktadır. Ancak *Takrîb'de* bu lafızların ikinci sıraya yerleştirilip bir üst sıraya sahâbenin konulmuş olması, ilk bakışta bir çelişki gibi görünmektedir. Avvâme'ye göre bu durum, metodolojik bir bağlam farkından kaynaklanmaktadır. *Şerhu'n-Nuhbe'deki* açıklama, ilmin genel çerçevesine dair kuramsal bir tanımlamayı yansıtırken; *Takrîb'deki* sıralama, müellifin eserine özgü teknik bir düzenlemedir.¹⁶ Bu noktada Avvâme'nin yorumuna dayanarak denilebilir ki İbn Hacer, eserlerindeki lafzî farklılıkları metodolojik önceliklerine göre şekillendirmekte; her bir eserdeki terminolojik tercihleri, o eserin amacına uygun biçimde yeniden konumlandırmaktadır.

Bu nedenle Avvâme'ye göre, İbn Hacer ikinci dereceyi aslında teknik olarak birinci derece kabul etmekte fakat sahâbeye duyulan hürmeti ve onların rivayet konusundaki ayrıcalıklı konumunu gözeterek *Takrîb'de bu dereceyi ikinci sıraya yerleştirmektedir*. Nitekim Avvâme, bu durumu şu ifadeyle özetler: "İbn Hacer'in nezdinde ve başkaları katında 'insanların en güvenilirli (أوثق الناس)' ifadesi birinci dereceyi temsil etse de *Takrîb'de* bu ikinci sıraya yerleştirilmiştir."¹⁷ Sonuç olarak Avvâme'ye göre ikinci merteye, lafzî anlamı ve klasik gelenekteki yeri bakımından râvi güvenilirliğinin en yüksek derecesini temsil etmekte, ancak *Takrîb'in iç sistematiği dahilinde sahâbenin öncelenmesi nedeniyle ikinci sıraya yerleştirilmektedir.*¹⁸

3. Üçüncü Merteye: Tekil Övgü Sıfatlarıyla Nitelenen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb'de* üçüncü dereceyi "sika", "mütkin", "sebt" yahut "adl" gibi tekil bir vasıfla nitelenen râviler olarak tanımlar. Bu ibareler, adâlet ve zabt bakımından yüksek güvene delâlet etmekle birlikte ikinci derecede yer alan "أوثق الناس" türü mutlak üstünlük bildiren övgülerin bir basamak altındadır. Muhammed Avvâme bu dereceye dair müstakil bir yorumda bulunmamaktadır.¹⁹ Bununla birlikte, onun

¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 26.

¹⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihî Nuhbeti'l-fiker, thk. Nüreddin 'Itr (Suriye: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000)*, 136.

¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 26.

¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 37.

¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 26.

¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 23.

genel sistematik yaklaşımı dikkate alındığında üçüncü mertebenin *Takrîb*'deki cerh-ta'dil hiyerarşisinin doğal bir devamı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple burada yalnızca İbn Hacer'in tanımı zikredilmekle yetinilmiştir.

4. Dördüncü Mertebe: “Sadûk” Düzeyindeki Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'de dördüncü dereceyi, üçüncü mertebenin altında kalan ve “sâdûk”, “lâ be'se bihî” veya “leyse bihî be's” gibi ifadelerle nitelendirilen râvileri kapsayacak şekilde tanımlar. Bu tür sıfatlar, râvinin doğruluğuna güven duyulduğuna ancak zabt yönünden daha üst seviyedeki râviler kadar güçlü kabul edilmediğini gösterir. Muhammed Avvâme bu mertebeye dair de müstakil bir değerlendirmede bulunmamaktadır.²⁰ Bu nedenle burada yalnızca İbn Hacer'in tanımıyla yetinilmiş; ayrıntılı çözümleme, Avvâme'nin doğrudan mülâhazada bulunduğu derecelerde sürdürülmüştür.

5. Beşinci Mertebe: Sadûk Olmakla Birlikte Hıfz Kusuru veya Bid'atla İtham Edilen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'de beşinci cerh-ta'dil derecesini, adaleti sabit olmakla birlikte rivayet güvenilirliğinde bazı zayıflık belirtileri bulunan râvilere tahsis eder. Müellif bu dereceyi şu ifadeyle tanımlar: “Beşinci mertebe, dördüncü dereceye yakın olmakla birlikte ondan biraz daha aşağıda yer alan kimsedir.” Bu kategoriye, “sadûk ancak hıfzı zayıftır (صدوق سيء الحفظ)”, “sadûk ancak vehme düşer (يهم)”, “onun vehimleri vardır (له أوهام)”, “hata eder (يخطئ)” ve “ömrünün sonlarına doğru rivayetlerinde bozulma olmuştur (تغير بأخرة)” gibi lafızlarla işaret edilen râviler dâhil edilir. Ayrıca müellif, bu dereceye “Şiilik, Kaderilik, Nasb, İrcâ, Cehmiyye” gibi bid'at ithamı altında bulunan râvilerin de ekleneceğini ifade eder; ancak bu durumda bid'ate davet edip etmediğine dikkat edilmesi gerektiğini not eder.²¹

Muhammed Avvâme, bu tanımı oluşturan iki temel unsura işaret eder: birincisi râvinin hıfz kusurudur; ikincisi ise bid'at isnatlarıdır. Ona göre İbn Hacer'in “ve buna dâhildir (ويَدْخُلُ بِذَلِكَ)” ifadesi, aslında bu dereceye bid'atla itham edilen râvilerin de eklenebileceğine işaret eder. Bu bağlamda Avvâme, beşinci derecenin yalnızca rivayet kusurlarıyla değil, aynı zamanda râvinin inanç yönelimleriyle de şekillendiğini, ancak burada bid'atin zayıflık gerekçesi olarak kabulünün genel bir kuraldan ziyade bağlamsal bir değerlendirme olduğunu vurgular.²² Nitekim Fethu'l-Bârî'de Ebû Belc hakkında İbn Hacer'in kullandığı şu ifadeyi örnek verir: “Adı Yahyâ'dır. Onu İbn Ma'in, Nesâî ve bir topluluk sika saymıştır. Bir başka topluluk ise onu teşeyyu' (Şii eğilimi) sebebiyle zayıf görmüştür. Ancak bu durum cumhura göre onun rivayetinin kabul edilmesine engel değildir.”²³

20 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 23.

21 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 74.

22 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 26.

23 Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379/1958), 10/182.

Avvâme'ye göre bu örnek, İbn Hacer'in bid'at isnadını kesin bir cerh sebebi saymadığını, ancak bunun râvinin derecesinde ihtiyat gerektiren bir kayıt olarak yer alabileceğini göstermektedir. Bu yaklaşım, İbn Hacer'in sadûk olduğu halde bid'atla itham edilen râvileri doğrudan reddetmeyip onları beşinci dereceye yerleştirmesiyle tutarlıdır.²⁴ Bu bağlamda Avvâme, dikkat çekici bir soruyu gündeme getirir:

"Eğer burada öne sürdüğüm değerlendirme doğruysa, şu sorunun sorulması kaçınılmaz hâle gelir: Müellifin nezdinde, bir kimse bid'atin bir türüyle itham edildiğinde, kendisine verilen 'sika' hükmü geçerliliğini korur mu? Nitekim onun Hışâm b. Ebî 'Abdillâh ed-Destevâî hakkında 'sika, sağlam; ancak kaderilikle itham edilmiştir' demesi ile Harîz b. 'Osmân hakkında 'sika, sağlam; ancak nasb ile itham edilmiştir' şeklindeki değerlendirmesi, bu bağlamda nasıl anlaşılmalıdır?"²⁵

Avvâme'ye göre bu tür ifadeler, İbn Hacer'in nezdinde bid'at isnadının tek başına bir cerh gerekçesi teşkil etmediğini, ancak râvi hakkında kaydedilen bir ihtiyat unsuru olarak kullanıldığını ortaya koyar. Ancak Avvâme bu noktada önemli bir metodolojik itirazda bulunur: Ona göre, bid'at ithamı, muhaddisler nezdinde "sû'u'l-hıfz" gibi teknik bir cerh sebebiyle aynı kategoride değerlendirilmemelidir. Çünkü bid'at, râvinin metinsel doğruluğuna değil, inanç yönelimine dair bir ithamdır. Dolayısıyla bu tür ithamların sadûk bir râvinin rivayet güvenilirliği üzerinde doğrudan ve her zaman aynı etkiyi doğurması beklenemez. Avvâme'nin ifadesiyle, "İbn Hacer, bid'ati cerh çeşitlerinden biri gibi ele almıştır; oysa ne onun ne de başka bir muhaddisin nezdinde bu yaklaşım mutlak kabul görmüş değildir."²⁶

Avvâme, beşinci mertebenin, sadûk olduğu hâlde ya hıfz bakımından zaaf gösteren ya da belirli bir bid'atla itham edilen râvilerin toplandığı ihtiyat kategorisi olduğunu belirtir. Bu mertebe, rivayetlerin toptan reddedilmesini değil, daha temkinli ve bağlam odaklı bir değerlendirmeyi gerektirir. Dolayısıyla beşinci derece hem lafzî hem de kavramsal olarak "makbul ile zayıf" arasında metodolojik bir eşik teşkil eder; İbn Hacer'in cerh-ta 'dîl sistematiği içinde usûlî hassasiyetle şekillendirilmiş özel bir değerlendirme düzeyi olarak öne çıkar.²⁷

Kanaatimizce Avvâme'nin bu değerlendirmesi, sıkça göz ardı edilen iki katmanı yeniden görünür kılmaktadır: Birincisi, râvinin teknik yeterliliği ile itikadî yönelimi arasındaki ayrım; ikincisi ise bu iki unsurun rivayet güvenilirliği üzerindeki etkisinin bağlama göre değişebileceği gerçeğidir. Avvâme'nin bu tespiti, hadis tenkidinde 'zayıflık' kavramının dereceli ve bağlamsal bir nitelik taşıdığını göstermesi bakımından da özel bir önem arz etmektedir.

²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 26.

²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 27.

²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 26.

²⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 26.

6. Altıncı Mertebe: “Makbûl” ve “Leyyinü'l-hadîs” Şeklinde Nitelendirilen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'de altıncı cerh-ta'dîl derecesini, hadis rivayeti oldukça sınırlı olan ve hakkında rivayetlerinin tamamen terk edilmesini gerektirecek düzeyde sabit bir cerh bulunmayan râviler için tahsis etmiştir. Müellif, bu kategoriye dâhil ettiği râvileri şu ifadeyle tanımlar: “Hadis rivayeti az olan ve hakkında rivayetinin terk edilmesini gerektirecek bir kusur sabit olmayan kimsedir.” Tanımın devamında İbn Hacer, bu nitelermeye giren râvilerin rivayetlerinin başka bir isnadla desteklenmesi durumunda “makbûl (مقبول)”, böyle bir destekten yoksun olmaları hâlinde ise “leyyinü'l-hadîs (لین الحديث)” şeklinde değerlendirileceğini belirtir.²⁸ Aynı güven aralığı içinde zikredilen bu iki terim, teknik düzlemde benzer kabul düzeylerine işaret etmekle birlikte aralarındaki temel farkın mütâbaat mevcudiyetiyle şekillendiği anlaşılmaktadır.²⁹

Muhammed Avvâme, bu ayrımı merkeze alarak söz konusu tasnifin klasik cerh-ta'dîl literatüründen ziyade *Takrîb*'e özgü bir değerlendirme sistemi olduğunu vurgular ve bu kanaatini şu ifadeyle pekiştirir: “Bu mertebeler yalnızca *Takrîb*'e özgüdür ve bu eser dahilinde müellife ait özel istilâhlardır.” Avvâme'ye göre, İbn Hacer'in burada kullandığı terminoloji, genel cerh-ta'dîl usûlündeki lafızlarla birebir örtüşmeyip, eserin kendi iç sistematiği doğrultusunda şekillenen özel bir derecelendirme anlayışına dayanmaktadır.³⁰

6.1. Üç Temel Şartın Değerlendirilmesi

Avvâme, İbn Hacer'in altıncı dereceye ilişkin tanımında zikrettiği üç temel şartı ayrı ayrı ele almakta ve bu şartların, “makbûl” yahut “leyyinü'l-hadîs” şeklindeki nitelendirmelerle doğrudan ve zorunlu bir bağ kurup kurmadığını sorgulamaktadır. Ona göre, bu üç şart şeklen altıncı derece kapsamında yer alsada içerik itibarıyla bu iki değerlendirme lafzının tayininde belirleyici kriterler olarak işlev görmemektedir. Bu çerçevede ilk olarak râvinin rivayet sayısının azlığına odaklanan Avvâme, bu hususun “makbûl” ya da “leyyin” şeklindeki nitelendirmeyi zorunlu kılacak asli bir gerekçe oluşturmadığını belirtir. Rivayet adedi, kimi durumlarda tamamlayıcı bir unsur olarak göz önünde bulundurulsa da tek başına cerh-ta'dîl terimlerinin tayininde yeterli ve geçerli bir ölçüt sayılamaz.³¹

İkinci şart, yani râvi hakkında rivayetinin tamamen terkini gerektirecek seviyede sabit bir kusurun bulunmaması da Avvâme'ye göre “makbûl” yahut “leyyinü'l-hadîs” şeklindeki nitelermeleri tayin eden temel bir unsur olarak değerlendirilemez. Bu bağlamda Avvâme, cerh-ta'dîl terminolojisinde lafızların kullanılma biçimlerine

28 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 74.

29 Makbûl hadis hakkında detaylı bilgi için bk. Hikmetullah Ertaş, “Makbûl Hadis”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XII/1 (2021), 68-98.

30 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 27.

31 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 27.

dair yerleşik örüntülere işaret ederek, *sadûk* kabul edilen bir râvinin nadiren vehme düşmesi durumunda “*sadûk, hata eder*” veya “*vehimleri vardır*” gibi kayıtlayıcı ifadelerin tercih edildiğini belirtir. Kusurların belirli bir yoğunluğa ulaşması hâlinde ise bu tür râviler için “*sadûk, fakat hıfzı zayıftır*” gibi nitelendirmeler yapılmakta; nihayet kusurlar belirli bir eşiği aştığında ise artık “*sadûk*” sıfatı terk edilerek doğrudan “*leyyinü’l-hadîs*” gibi daha zayıf kabul edilen lafızlarla yetinilmektedir. Avvâme’ye göre burada belirleyici olan yalnızca kusurun türü değil, aynı zamanda bu kusurların toplam rivayet hacmine oranıdır. Zira bir râvide tespit edilen hata sayısı ile onun rivayet ettiği hadis miktarı arasında kurulan denge, nihai hükmün seyrini tayin eden asli bir parametre olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Avvâme, Ahmed b. Hanbel’in bazı râviler hakkında “*leyyinü’l-hadîs*” şeklindeki değerlendirmelerini, onların başkaları tarafından zayıf sayılmış olmasına değil; zayıflığın mutlak surette sabit olmamasıyla birlikte mevcut kusurların “*sadûk*” nitelemesini haklı kılmayacak seviyeye ulaşmış olmasına dayandırır.³²

Üçüncü şart ise râvinin rivayetinin başka bir senet tarafından desteklenip desteklenmemesi, yani mütâbaat unsurudur. Muhammed Avvâme, bu hususun da cerh ve ta’dil terminolojisi içinde yerleşmiş ve bağlayıcı bir değerlendirme ölçütü olarak kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Zira ona göre, bir râvinin rivayet ettiği hadiste yalnız kalıp kalmaması, doğrudan râvinin nitelendirilmesini tayin eden bir unsur değil; daha ziyade hadisin kabul edilebilirliğini belirlemeye yönelik teknik bir kriterdir. Bu bağlamda mütâbaatın mevcudiyeti, râviye “*makbûl*” yahut “*leyyinü’l-hadîs*” gibi cerh-ta’dil lafızlarının nisbet edilip edilmeyeceğini tayin eden kurucu bir esas olmaktan çok, hadisin hükmüne etki eden ikinci dereceden bir unsurdur. Avvâme’ye göre, rivayet hacminin sınırlılığı, sabit bir cerhin yokluğu ve mütâbaatla desteklenme gibi üç unsurdan oluşan bu yapı, İbn Hacer’in altıncı dereceye ilişkin değerlendirmesinin ardında belirli bir metodolojik çerçevenin bulunduğu göstermektedir. Ancak söz konusu çerçevenin, klasik cerh-ta’dil literatüründe yer alan lafızların işlevselliği ve kullanım bağlamlarıyla birebir örtüşmediği de açıktır. Bu durum, Takrîb’in değerlendirme sistematığının müellifin iç tutarlılığına dayalı olarak inşa edildiğini ve genel hadis literatüründen ayrılan özgün bir tasnif anlayışı barındırdığını bir kez daha teyit etmektedir.³³

6.2. Avvâme’nin Altıncı Mertebe Dair Yöntemsel Sorgulamaları

Muhammed Avvâme, İbn Hacer’in altıncı dereceye dair tanımında yer verdiği üç temel şartı değerlendirdikten sonra bu mertebenin kavramsal zemini ve uygulama tutarlılığına ilişkin iki temel yöntemsel sorgulama daha ortaya koyar. Bu sorgulamalardan ilki, tanımda geçen bazı ifadelerin anlam boyutuna ve cerh-ta’dil terminolojisindeki karşılığına odaklanırken; ikincisi, “*makbûl*” teriminin Takrîb’deki kullanımıyla hadis literatüründeki yerleşik anlamı arasındaki farkı konu edinir. Böy-

32 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 27.

33 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 27.

İlece Avvâme, İbn Hacer'in terminolojik tercihleri ile değerlendirme sisteminin iç tutarlılığına dair kapsamlı bir yöntemsel tahlil sunar.

Avvâme, ilk olarak İbn Hacer'in tanımında yer alan "sabit olmamıştır" ifadesini merkeze alarak, bu ifadenin semantik içeriğini ve terminolojik bağlamdaki yerini tartışmaya açar. Avvâme, "sabit olmamıştır" ifadesine dair değerlendirmesini derinleştirirken, cerhin sabit kabul edilip edilmeyeceği hususunda hadis âlimleri arasında ortaya çıkan metodolojik ayrılığı da gündeme getirir. Ona göre, râvi hakkında yöneltilen cerhin mübhem oluşu, bu cerhin geçerliliğini doğrudan etkileyen belirleyici bir faktördür. Cerh lafzının ne mahiyetinin açıkça ortaya konması ne de onun dayandığı gerekçelerin beyan edilmesi durumunda, bu tür cerhlerin kabul edilip edilmeyeceği meselesi, iki temel yaklaşıma göre şekillenmektedir. Mübhem cerhi geçerli sayan âlimler, bu râvi hakkında cerhin sabit olduğu kanaatine vararak onu altıncı derece kapsamında değil, daha aşağı bir değerlendirme seviyesinde konumlandırırlar. Buna karşılık, mübhem cerhin isnâd veya muhteva açısından ilmi yeterlilikten yoksun olduğunu düşünen diğer tenkitçiler ise böyle bir cerhin sabit kabul edilmeyeceğini belirtir. Dolayısıyla ilgili râviyi altıncı dereceye dâhil ederek rivayetlerini kabul edilebilir görürler. Avvâme'ye göre bu yaklaşım farklılığı, yalnızca söz konusu râvilerin değil, aynı zamanda cerh-ta'dîl sistematigi içindeki lafızların belirlenme biçiminin de yoruma açık bir alan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁴

Avvâme, altıncı dereceye dair çözümlemesini sürdürerek bir diğer önemli metodolojik sorunu daha gündeme getirir: Bir râvi için ne zaman "makbûl", ne zaman "leyyinü'l-hadis" denilecektir? Bu ayrımın belirlenme biçimi, Takrîb'e dayanan kimse için ciddi bir belirsizlik doğurmaktadır. Eğer bu değerlendirme araştırmacının doğrudan rivayet yollarını inceleme yetisine dayanıyorsa, her okuyucunun râvilerin hadis yollarını takip edip onları ayrıntılı biçimde tetkik edecek ilmi yeterliliğe sahip olup olmadığı sorgulanmalıdır. Zira bir râviye ait tüm hadislerin izini sürmek ve her birinin mütâbaatini tespit etmeye çalışmak, son derece meşakkatli ve çoğu zaman pratikte uygulanabilirliği son derece sınırlı olan bir çabadır.³⁵

Öte yandan bir kişi, İbn Hacer'in bu konuda okuyucu adına hüküm verdiğini, yani mütâbaati olan râviye "makbûl", olmayanlara ise "leyyin" dediğini ileri sürebilir. Ancak Avvâme'ye göre bu varsayım, tamamen teorik bir kabule dayanmakta ve ciddi bir tenkidi hak etmektedir. Özellikle râvinin birden fazla hadisi söz konusu olduğunda, bu hadislerin her biri için ayrı ayrı mütâbaat aramak, bu işlemi neredeyse imkânsız kılmakta; dolayısıyla müellifin verdiği değerlendirmenin hangi esasla yapıldığını belirlemeyi güçleştirmektedir. Bu nedenle, Takrîb'de yer alan bu ikili değerlendirme, okuyucunun metodolojik sınırlarını zorlayan ve lafzî hükümlerin tatbikini oldukça karmaşık hâle getiren bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶

34 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

35 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

36 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

Avvâme, meseleye dair zorlukların iyice arttığı bir duruma daha işaret eder: Şayet râviye nispet edilen rivayetlerin bir kısmı başka senetlerle desteklenmiş, bir kısmı ise bu tür destekten yoksunsa; bu durumda müellifin o râvi hakkında hangi lafzı tercih ettiği sorusu gündeme gelmektedir. Zira hakkında sadece tek bir değerlendirme lafzı kullanılan bu tür râvilerin rivayetleri, içerik itibarıyla homojen bir yapı arz etmemekte; bazılarında mütâbaat bulunurken bazılarında bulunmamaktadır. Bu durum, ilgili lafzın râvinin tüm rivayetlerini kapsayıp kapsamadığı hususunda ciddi bir belirsizlik doğurmakta ve değerlendirme lafzlarının tatbikinde yeni metodolojik sorular gündeme getirmektedir.³⁷

Avvâme, mütâbaat esasına dayalı nitelendirme meselesinin sadece teorik düzeyde değil, pratik örnekler üzerinden de tartışılması gerektiğini düşünür ve bu çerçevede *Takrîb'de "leyyinü'l-hadîs" şeklinde nitelendirilen Velîd b. Zevrân*³⁸ örneğini gündeme getirir. Velîd, abdestte sakalı hilallemeye dair bir hadisi Enes b. Mâlik'ten rivayet etmiş, bu rivayette Sâbit el-Bünânî tarafından da desteklenmiştir. Söz konusu mütâbaat, bizzat İbn Hacer tarafından *en-Nüket adlı eserinde açıkça zikredilmiş*,³⁹ ardından da talebesi Sehâvî (öl. 902/1497) tarafından *Fethu'l-Muğîs'te nakledilmiştir*.⁴⁰ Bu durumda, hakkında cerh içerikli herhangi bir değerlendirme bulunmayan ve rivayeti de açıkça desteklenmiş olan bir râvinin neden "makbûl" yerine "leyyinü'l-hadîs" olarak nitelendirildiği sorusu, *Takrîb'in değerlendirme kriterlerini yeniden gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır. Avvâme'ye göre bu örnek, müellifin lafzı tercihlerinin her zaman mütâbaat olgusuyla birebir örtüşmediğini göstermekte; böylelikle okuyucuyu hem İbn Hacer'in terminolojik yaklaşımını hem de cerh-ta'îl kıstaslarının tatbikini sorgulamaya davet etmektedir*.⁴¹

Avvâme, Velîd b. Zevrân örneği üzerinden yürüttüğü değerlendirmeyi bir adım daha ileri taşıyarak *Takrîb'deki lafzı tercihlerle ilgili dikkat çekici bir duruma işaret eder. Zira İbn Hacer, bu râvi hakkında açıkça "Onu İbn Hibbân sika kabul etmiştir ve onu zayıf sayan kimse yoktur"*⁴² ifadesini kullanmakta; ayrıca Velîd'in rivayet ettiği hadisin Sabit el-Bünânî tarafından mütâbaatla desteklendiğini de başka bir eserinde açıkça belirtmektedir. Hâl böyleyken Avvâme şu soruyu sormaktan geri durmaz: Müellif, hakkında herhangi bir cerh kaydı bulunmayan ve rivayeti bizzat kendisi tarafından mütâbaatla teyit edilen bir râvi için neden "makbûl" yerine zayıflık ima eden "leyyinü'l-hadîs" ifadesini tercih etmiştir? Bu durum, *Takrîb'de benimsenen lafzı tasnif sisteminin, pratik uygulamada her zaman teorik çerçevesiyle birebir örtüşmediğine işaret etmekte; müellifin değerlendirme kıstaslarının bazı örneklerde daha ayrıntılı analiz ihtiyacı doğurduğunu göstermektedir*.⁴³

37 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

38 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 582.

39 Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket 'alâ Kitâbi'bnî's-Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdi Umeyr el-Medhalî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1404/1984), 1/422.

40 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadîs*, 1/134.

41 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

42 İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket 'alâ Kitâbi'bnî's-Salâh*, 1/423.

43 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28.

Avvâme'nin altıncı mertebeye dair yöntemsel sorgulamalarından ikincisi, *Takrîb*'de geçen "makbûl" teriminin hadis usûlü literatüründeki teknik karşılığını konu edinir. Ona göre, bu lafız yalnızca mütâbaatla desteklenmiş râvileri işaret eden dar bir niteleme olmayıp; hadis literatüründe sahih, hasen, sahih ile hasen arası ya da hasene yakın addedilen tüm rivayetleri kapsayan geniş ve yerleşik bir kabul kategorisinin adıdır. Avvâme, bu tespiti klasik kaynaklara dayandırmak üzere Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tedribü'r-râvî* adlı eserine atıfta bulunur. Nitekim Süyûtî, bu eserinde "makbûl" hadislerin tanımlanmasında kullanılan alternatif lafızları sıralarken "el-ceyyid, es-sâlih, el-ma'rûf, el-mahfûz, el-mücevved, es-sâbit" gibi ifadeleri zikretmiş, ayrıca "el-müşebbeh" gibi terimleri de bu bağlamda anmıştır.⁴⁴ Bu terminolojik çözümleme ışığında Avvâme, İbn Hacer'in *Takrîb*'de "makbûl" lafzını altıncı dereceye mahsus sınırlı bir tasnif unsuru olarak kullanmasının, hadis ilminin genel lafız sistemiyle birebir örtüşmediğine dikkat çekmektedir.⁴⁵

Avvâme, "makbûl" teriminin râvî bağlamındaki kullanımına dair terminolojik bir tahlilde bulunur. Ona göre bu lafız, hadis usûlü literatüründe yalnızca belirli derecelendirmeler için değil; güvenilirlik seviyesi "sika"dan aşağıda olmakla birlikte hâlâ kabul sınırları içerisinde kalan râviler için de kullanılabilir. Bu yerleşik kullanıma örnek olarak, İbn Hacer'in *Tehzîb*'inde geçen şu ifadesine işaret eder: "Ahmed ve Ali b. el-Medîni, sadece makbûl olanlardan rivayet ederdi."⁴⁶ Bu örnek, "makbûl" teriminin, "sika" derecesini de kapsayan geniş bir kabul aralığında kullanıldığını göstermektedir. Buna karşılık Avvâme, râvilerin rivayet ehliyeti bağlamında bu terim yerine çoğu zaman "sika" lafzının tercih edildiğini vurgular. Özellikle *Takrîb*'de altıncı dereceye özgü şartlara bağlı olarak kullanılan "makbûl" teriminin, klasik hadis terminolojisinde yaygın kullanımla örtüşmediğine dikkat çeker. Ona göre böylesi bir kullanım mevcutsa dahi, bu ancak nadir örneklerle sınırlıdır.⁴⁷

7. Yedinci Mertebe: "Mechûlü'l-Hâl" ve "Mestûr" Şeklinde Nitelendirilen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'in yedinci derecesini, kendisinden birden fazla kişinin rivayette bulunduğu, ancak güvenilirliği hususunda herhangi bir ta'dil kaydı bulunmayan râviler için tahsis etmiş ve bu grubu "mestûr" ya da "mechûlü'l-hâl" lafızlarıyla işaret etmiştir.⁴⁸ Muhammed Avvâme, bu tanımın yalnızca *Takrîb*'deki tercihle sınırlı olmadığını aynı zamanda İbn Hacer'in *Şerhu'n-Nuhbe*'de de benimsediği genel bir tasnif anlayışına karşılık geldiğini belirtir. Buna göre, İbn Hacer nezdinde "mechûl" râviler ikiye ayrılmaktadır: Birincisi, kendisinden yalnızca bir kişinin hadis naklettiği ve güvenilirliği belirtilmemiş "mechûlü'l-ayn" râvilerdir. İkincisi ise birden fazla râvî

44 Ebü'l-Fazl Celaluddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Muhammed Avvâme (Medine: Dâru'l-Yusr, 2016), 1/177.

45 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 28-29.

46 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 9/114.

47 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 29.

48 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 74.

tarafından rivayetleri aktarılan ancak hakkında herhangi bir ta'dîl ifadesi bulunmayan "mechûlül-l-hâl" ya da "mestûr" olarak isimlendirilen kimselerdir.⁴⁹

Muhammed Avvâme, "mestûr" ve "mechûlül-l-hâl" terimlerinin Takrîb'de eş anlamlı şekilde kullanıldığını tespit ettikten sonra bu yaklaşımın hadis usûlî literatüründeki yerleşik taksimatla tam olarak örtüşmediğine dikkat çeker. Özellikle İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) mechûl râvileri üçlü bir tasnife tâbi tuttuğu meşhur ayrımı hatırlatarak, "mestûr"un yalnızca adalet-i zâhiresi bilinen ancak adalet-i bâtinesi bilinmeyen kimseler için; "mechûlül-l-hâl"ın ise kendisinden iki veya daha fazla kişinin rivayette bulunduğu halde hakkında herhangi bir ta'dîl zikredilmeyen râviler için kullanıldığını ifade eder.⁵⁰ Bu ayrıma göre "mestûr", "mechûlül-l-hâl"e kıyasla daha olumlu bir konumda değerlendirilmiş olup, her iki terimin aynı derecelendirme kapsamında kullanılması terminolojik düzlemde farklı yorumlara açık bir tercih olarak değerlendirilebilir.⁵¹

Bu terminolojik farklılaşmanın ötesinde Avvâme, İbn Hacer'in bazı değerlendirmelerinin teknik mertebelerle ne ölçüde örtüştüğünü sorgulamakta ve bu sorgulamasını Takrîb'den sunduğu örnekler aracılığıyla somutlaştırmaktadır. Bu çerçevede müellifin Takrîb'de Ebû Dâvûd'un şeyhi Ubeydullah b. Ebî'l-Vezîr hakkında kullandığı "hâli bilinmemektedir (لا يُعْرَفُ حاله)"⁵² ifadesini ele alır ve bunun terminolojik olarak "mechûlül-l-hâl"e karşılık geldiğini belirtir. Ancak Tehzîb'de yer alan bilgilere göre bu râviden yalnızca bir kişinin rivayet ettiği ve hakkında herhangi bir ta'dîl kaydının bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁵³ Bu durum, onun teknik anlamda "mechûlül-l-ayn" kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Buna karşılık, İbn Hacer'in Muhammed b. 'Umar b. Ebî 'Umar el-Mukrî hakkında "tanınmamaktadır (لا يُعْرَفُ)" şeklinde ifadesi, hem lafzen hem de Tehzîb'deki bilgilerle uyumlu biçimde "mechûlül-l-ayn" değerlendirmesine karşılık gelmektedir.⁵⁴ Avvâme'ye göre bu örnekler, İbn Hacer'in terminolojik nitelemeleriyle mertebe tayininde izlediği yöntemin her zaman tam bir tutarlılık arz etmediğini ortaya koymakta ve eserin iç sistematüğünde zaman zaman gözlemlenen metodolojik belirsizliklere işaret etmektedir.⁵⁵

8. Sekizinci Mertebe: Mutlak Olarak "Zayıf" Denilen Râviler

İbn Hacer, Takrîb'de sekizinci cerh-ta'dîl derecesini, hakkında güvenilirliğini ortaya koyan muteber bir ta'dîl kaydı bulunmayan ve ayrıca gerekçesi açıklanmasa da

49 İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, 101-102; Ayrıca mechûl râvi hakkında detaylı bilgi için bk. Fatma Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021); Nurullah Kağıt, "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi = Unknown (Majhul) Narrator with Its Theoretical and Practical Aspects", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* II/1 (2022), 41-86.

50 Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbnî's-Salâh*, thk. Nûreddîn 'İtr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 111-112.

51 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 29.

52 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 375.

53 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzib*, 7/55.

54 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 498.

55 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 29.

zayıf olduğuna dair genel bir tenkit bulunan râviler için tahsis etmiş; bu grubu “zayıf” lafzıyla nitelendirmiştir.⁵⁶ Muhammed Avvâme, bu mertebenin tanımında geçen ilk şart olan “güvenilirliği yönünden muteber bir ta'dil bulunmaması” ifadesine özel olarak dikkat çeker ve burada kastedilenin her türlü ta'dil değil, yalnızca cerh-ta'dil ilminde otorite kabul edilen âlimlerin değerlendirmeleri olduğunu belirtir. Ona göre, bu ifadeyle cerh-ta'dil sahasında tek başına sözlerine itibar edilmeyen bazı münekkithlerin ta'dillerinin dikkate alınmadığı ima edilmektedir. Bu bağlamda Avvâme, İbn Hacer'in özellikle İbn Hibbân (öl. 354/965) ve İbn Şâhîn (öl. 385/996) gibi râvileri kolaylıkla sika kabul eden isimleri ya da bir râviyi el-Sahîh'lerine almakla zımnen ta'dil ettiği düşünülen İbn Huzeyme (öl. 311/924) ve Hâkim (öl. 405/1014) gibi muhaddisleri kastettiğini ifade eder.⁵⁷

Muhammed Avvâme, sekizinci derece tanımında yer alan ikinci şartı da dikkatle incelemekte ve burada geçen “râvi hakkında bir cerh bulunması” ifadesinin, gerekçesi açıklanmamış (mübhem) cerhleri de kapsadığını belirtmektedir. Avvâme'ye göre bu durum, İbn Hacer'in Şerhu'n-Nuhbe'de açıkça ortaya koyduğu şu prensiple uyumludur: Şayet bir râvi hakkında herhangi bir ta'dil kaydı bulunmuyorsa, bu durumda mübhem bir cerh de geçerli kabul edilebilir.⁵⁸ Nitekim İbn Hacer, bu yaklaşımını Takrîb'de de sürdürmekte ve cerh-ta'dil otoriteleri nezdinde muteber kabul edilmeyen âlimlere ait ta'dil ifadelerini “yok hükmünde” sayarak böyle râvilerde mübhem cerhi esas almaktadır.⁵⁹

Muhammed Avvâme, sekizinci derece tanımında yer alan “ve hakkında zayıflık bulunduğu (وُجِدَ فِيهِ الضَّعْفُ)” ifadesinin hem belirsizlik hem de genellik arz ettiğine dikkat çeker. Bu ibarenin lafzî düzeyde ne tür bir zayıflığa işaret ettiği, söz konusu zayıflığın hangi derecede olduğu ve râvinin konumunu ne ölçüde etkilediği açık değildir. Zira kimi durumlarda bu tür gerekçesiz bir zayıflık kaydı, râviyi sekizinci dereceye yerleştirmek için yeterli olmayabilir; hatta bazı örneklerde râviyi daha aşağı seviyelerde değerlendirmeyi gerektirecek kadar ciddi bir zaafî ifade etmesi de mümkündür. Avvâme'ye göre bu durum, Takrîb'deki derece sisteminin genel hükümler değil, müellife ait özel bir terminolojiye dayandığını gösteren önemli bir göstergedir.⁶⁰

Muhammed Avvâme, sekizinci dereceye dâhil edilen râvilere ilişkin değerlendirmesini derinleştirerek, yalnızca muteber sayılmayan kaynaklar tarafından güvenilir kabul edilmiş ve buna rağmen “meçhul” şeklinde nitelendirilmiş râvilerin konumunu tartışır. Ona göre “meçhûllük”, doğrudan bir zayıflık isnadı olmayıp, râvinin hâlinin bilinmemesi anlamına gelir. Bu tür bir ifade, râvi hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir ilmî kanaatin mevcut olmadığını ve bu nedenle onun güvenilir olup olmadığının bilinmediğini ortaya koyar. Avvâme, bu belirsizliğe rağmen

56 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 74.

57 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 29.

58 İbn Hacer el-Askalâni, *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, 139.

59 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 30.

60 İbn Hacer el-Askalâni, *Takrîbü't-Tehzîb*, 30.

men hadisçiler arasında sünnetin korunması yönünde gösterilen titizliğin, meçhûl râvilerin genellikle zayıflar arasında sınıflandırılmasına yol açtığını belirtir. Zira bu şahıslar gerçekten zayıf olabilecekleri gibi, güvenilir olmaları da mümkündür.⁶¹

Avvâme, sekizinci dereceye dâhil edilen râvilerin değerlendirilmesinde lafzî tercihlerin tutarlılığına dair sorgulamasını Eyyûb b. Süleymân eş-Şâmî örneğiyle somutlaştırır. İbn Hacer, bu râviye dair *Tehzib*'de, *Ebû Hâtim er-Râzî'nin* (öl. 277/890) "*mechûl*" dediğini, İbn Hibbân'ın ise onu *es-Sikât* adlı eserinde andığını belirtmiştir.⁶² Buna rağmen, *Takrîb*'de onun hakkında "zayıf" hükmünde bulunmuştur.⁶³ Ancak söz konusu râvi hakkında gerekçeli bir cerh yer almamakta, yalnızca meçhûl olduğuna dair bir değerlendirme mevcuttur. Bu durumda, en fazla "*mechûlül-hâl*" şeklinde nitelenmesi beklenirken, doğrudan "zayıf" olarak değerlendirilmesi iza-ha muhtaç bir tercihtir. Avvâme, İbn Hacer'in "*mechûlül-hâl*" demesi hâlinde, İbn Hibbân'ın tek başına yaptığı ta'dîlin ihmal edilerek Ebû Hâtim'in değerlendirmesine öncelik verilmesinin anlaşılabilir olacağını belirtir. Ancak bu lafzî tercihin ne açık bir cerhe ne de zayıflık ima eden başka bir kayda dayandığı görülmektedir. Bu örnek, Avvâme'nin nezdinde, lafzî hüküm ile onu desteklemesi gereken ilmî gerekçeler arasında tam bir örtüşme bulunmadığını açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁴

9. Dokuzuncu Mertebe: "Mechûlül-'Ayn" Şeklinde Nitelendirilen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'in dokuzuncu cerh-ta'dîl derecesini, kendisinden yalnızca bir kişinin rivayette bulunduğu ve hakkında herhangi bir ta'dîl kaydı bulunmayan râviler için tahsis etmiş ve bu grubu "*mechûl*" lafzıyla nitelendirmiştir.⁶⁵ Muhammed Avvâme, bu tanımın teknik olarak "*mechûlül-'ayn*" olarak bilinen râviye denk düş-tüğünü ve İbn Hacer'in önceki mertebelerdeki meçhûl tanımlarıyla da tutarlılık arz ettiğini ifade eder. Ayrıca bu yaklaşımın, klasik cerh-ta'dîl literatüründe yaygın biçimde benimsenmiş yerleşik bir tasnifi yansıttığını da belirtir.⁶⁶

Bununla birlikte Avvâme, dikkat çekici bir metodolojik ayrıntıya daha işaret eder. Ona göre bazı muhakkik âlimler, bir râviden sadece tek bir kişinin rivayette bulunmuş olmasının, o şahsın "*mechûlül-'ayn*" sayılması için her zaman yeterli bir ölçüt olmayabileceğini savunmuşlardır. Zira bu râvi, hadis talebiyle temayüz etmiş, ilim meclislerine katılmış ve isnad zincirlerinde ismen tanınır hâle gelmişse, artık tamamen bilinmez bir şahsiyet olarak değerlendirilmesi isabetli olmayacaktır.⁶⁷

Muhammed Avvâme, dokuzuncu dereceye dair genel tanımın ardından, İbn Hacer'in zaman zaman bu tanımın lafzî sınırları dışına çıktığını ve eserin girişin-de belirlediği kriterlerle her zaman tutarlı kalmadığını vurgular. Avvâme'ye göre,

61 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 30.

62 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 1/404.

63 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 118.

64 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 30.

65 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 74.

66 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 30.

67 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzib*, 30.

müellif Takrîb'in mukaddimesinde her derece için belirli terim kalıpları ortaya koymuşsa da eserin ilerleyen kısımlarında bu kalıplara bağlılıkta mutlak bir istikrar sergilememiştir. Bu çerçevede Avvâme, İbn Hacer'in dokuzuncu derece râvilerinden olan İbrâhîm b. Tarîf eş-Şâmî hakkında kullandığı şu ifadeye dikkat çeker: "Mechûldür, ondan sadece Evzâ'î rivayette bulunmuştur; ancak sika kabul edilmiştir."⁶⁸ Burada İbn Hacer, bir yandan söz konusu râviyi "mechûl" olarak nitelendirirken, öte yandan onun hakkında yapılmış bir ta'dîl kaydına da yer vermektedir. Oysa müellifin kendi tanımına göre, dokuzuncu dereceye dahil edilen bir râvi hakkında herhangi bir ta'dîl kaydının bulunmaması gerekir. Bu durum, İbn Hacer'in lafzî sınıflandırma sistematikliğinde zaman zaman esneklik uyguladığını ve teorik çerçeveye pratik kullanım arasında belirli uyumsuzluklar yaşandığını göstermektedir.⁶⁹

Avvâme, bu örnekten hareketle, İbn Hacer'in dokuzuncu dereceye dair değerlendirmelerinde yalnızca lafzî değil, aynı zamanda kaynak temelli bir tutarsızlığa da işaret eder. Ona göre, İbn Hacer bazı râviler hakkında klasik kaynaklarda zikredilen açık ta'dîl ifadelerine rağmen, onları "mechûl" lafzıyla nitelendirmiştir ki bu durum, hem tanımladığı terminolojik çerçeveye hem de dayandığı bilgi kaynaklarıyla çelişmektedir. Nitekim Tehzîb'de yer alan kayıtlara göre, İbrâhîm b. Tarîf eş-Şâmî, İbn Hibbân'ın es-Sikât'ında "şeyh" olarak anılmış, İbn Şâhîn ise Ahmed b. Sâlih el-Misrî'nin (öl. 248/862) "O sika idi" şeklindeki değerlendirmesine yer vermiştir.⁷⁰ Avvâme, bu noktada Ya'kûb b. Süfyân'ın (öl. 277/890), "Allah katında hücceti sadece iki kişiden aldım: Mısır'da Ahmed b. Sâlih'ten ve Irak'ta Ahmed b. Hanbel'den"⁷¹ sözüyle Ahmed b. Sâlih'in ilmî otoritesine dikkat çeker. Hâl böyleyken, böylesi kuvvetli ta'dîl kayıtlarına sahip bir râvinin Takrîb'te "mechûl" olarak nitelendirilmesi,⁷² eserin değerlendirme sisteminde zaman zaman metodolojik tutarsızlıkların vuku bulduğunu göstermektedir. Avvâme, bu bağlamda Hişâm b. 'Ammâr ve 'Umar b. Muhammed b. Mut'im gibi başka isimlerin de benzer bir biçimde ele alındığını belirterek bu tür durumların cerh-ta'dîl sistematikliğinde daha dikkatli bir incelemeyi gerekli kıldığını vurgulamaktadır.⁷³

10. Onuncu Mertebe: "Metrûk" Şeklinde Nitelendirilen Râviler

İbn Hacer, Takrîb'in onuncu cerh-ta'dîl derecesini, hakkında herhangi bir ta'dîl kaydı bulunmayan ve açık bir cerh ifadesiyle zayıf sayılan râvilere tahsis etmiş; bu grubu "metrûk", "metrûkü'l-hadîs", "vâhî'l-hadîs" veya "sâkât" gibi lafızlarla nitelendirmiştir.⁷⁴ Muhammed Avvâme, bu tanım çerçevesinde iki temel yöntembilimsel

68 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 90.

69 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 30.

70 İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/128.

71 Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410), 71/183; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 1/343.

72 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 90.

73 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 30.

74 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 74.

sorun gündeme getirir. Bunlardan ilki, burada geçen “açık cerh (نُذِيْبٌ حَدَقٌ)” ifadesinin ne tür bir zaafa karşılık geldiği ve hangi lafızlarla ifade edildiğinin açıklanmamış olmasıdır. Avvâme’nin dikkat çektiği ikinci husus ise İbn Hacer’in bu derecelendirmesinin kendi başka eserlerinde yaptığı tanımlarla tam bir uyum içinde olmamasıdır. Nitekim müellif, Şerhu’n-Nuhbe’de “metrûk” terimini, “kendisinden hadis rivayet edilmesi terk edilen râvi” anlamında tanımlamış ve bu nitelemeyi, özellikle râvi hakkında yalan ithamı bulunduğu durumlarla sınırlandırmıştır.⁷⁵ Bu tanım ise Takrîb’deki on birinci dereceye tekabül etmektedir. Hâl böyleyken, aynı terimin burada onuncu dereceye ait olarak zikredilmesi, Avvâme’ye göre sadece lafızların değil, bu lafızların dayandığı cerh ölçütlerinin de esnek ve tutarsız biçimde kullanıldığını ortaya koymakta; böylece Takrîb’in cerh-ta ‘dîl sistemi içerisinde söz konusu derecelendirmenin genel kaidelere dayalı olmaktan ziyade, esere özel istisnâî bir sınıflama tarzı olduğu fikrini güçlendirmektedir.⁷⁶

Avvâme, İbn Hacer’in onuncu dereceye dair tanımında yer verdiği “açık cerh (قَدَحٌ بَيِّنٌ)” ifadesinin kapsamı ve uygulama ölçütlerine ilişkin önemli bir metodolojik belirsizliğe dikkat çeker. Ona göre, bir râvi hakkında yalnızca “ezberi kuvvetli değildir” anlamında “ليس بالقوي” (güçlü değildir) gibi tenkit ifadeleri zikredilmiş ve bu değerlendirme bazı hata örnekleriyle desteklenmişse, böyle bir râviye hangi cerh-ta ‘dîl derecesinin uygun görüleceği meselesi açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu noktada Avvâme, İbn Hacer’in “قَدَحٌ” ifadesiyle neyi kastettiğini sorgular: Şayet burada kastedilen, râvinin adaletinde bir kusur ise bu durumda onun “çok zayıf (وَادٍ)” veya “aşırı zayıf (ضَعِيفٌ جَدًّا)” gibi terimlerle nitelendirilmesi makul olabilir. Ancak bu gibi tenkitlerde dahi, râviye doğrudan “metrûk” denilmesi ancak kendisine Hz. Peygamber (s.a.v.) adına hadis uydurmak gibi daha ileri düzeyde bir itham yöneltilmişse anlamlı ve isabetli olacaktır.⁷⁷

Avvâme’nin bu değerlendirmesi, İbn Hacer’in lafzî sistematüğinde “metrûk” teriminin hangi düzeyde cerhler için tahsis edildiği sorusunu gündeme getirirken, özellikle müellifin Şerhu’n-Nuhbe’de bu terimi yalnızca “kizb ithamı” bulunan râviler için geçerli gördüğü tanımı ile Takrîb’teki daha geniş kullanım biçimi arasındaki tutarlılığı problematize etmektedir.⁷⁸

11. On Birinci Mertebe: “Yalancılık” ile İthâm Edilen Râviler

İbn Hacer, Takrîb’de on birinci dereceyi “من اتهم بالكذب”, yani “yalan söylemekle itham edilen kimseler” şeklinde tanımlar. Muhammed Avvâme bu mertebeye dair de özel bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bu nedenle burada yalnızca İbn Hacer’in tanımıyla yetinilmiştir.

75 İbn Hacer el-Askalânî, Nüzhetü’n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti’l-fiker, 91.

76 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü’t-Tehzib, 30-31.

77 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü’t-Tehzib, 31.

78 İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü’t-Tehzib, 31.

12. On İkinci Mertebe: “Yalancılık” ve “Hadis Uydurmacılığı” ile İthâm Edilen Râviler

İbn Hacer, *Takrîb*'in on ikinci ve son mertebesini hakkında doğrudan “yalancılık (الكذب) veya “hadis uyduruculuğu (الوضع)” isnadında bulunulan râviler için tahsis etmiş ve bu grubu hiçbir derecelendirme tereddüdüne mahal bırakmayacak şekilde en alt seviyeye yerleştirmiştir.⁷⁹ Ancak Muhammed Avvâme, bu dereceye dair tanımda yer verilen “isim verilmiştir (أُطلق عليه)” ifadesiyle kastedilen lafızların, kendi aralarında büyük farklılıklar arz ettiğini belirterek önemli bir soruna dikkat çeker. Ona göre, “yalancılık” veya “hadis uydurma” ithamları râvi hakkında kullanılmış olsa da bu ifadeler arasında anlam ve vurgusal şiddet bakımından ciddi derece farkları bulunmaktadır.⁸⁰

Avvâme, örnek olarak وضع حديثاً (bir hadis uydurdu), “يَكْذِبُ (yalancı)” gibi tenkitlerin yanında; “وَضَاعُ (uydurucu)”, “كَذَّابٌ (çok yalancı)”, “دَجَّالٌ (sahtekâr)”, “رَكْنٌ مِنْ أَرْكَانِ الْكُذْبِ” (yalancılığın direklerinden biri)” gibi çok daha ağır ifadelerin de kullanıldığını hatırlatır. Bu tür farklılıkların eşitlenmesinin ancak “genel hükümler” çerçevesinde yapılmış bir tasnifin parçası olarak makul kabul edilebileceğini belirtir. Bununla birlikte, İbn Hacer gibi bir münekkidin bu ayrımları göz ardı ettiğini düşünmenin isabetli olmayacağını özellikle vurgular.⁸¹

Nitekim İbn Hacer, Şerhu'n-Nuhbe'de cerh mertebelerini sıralarken, “أَكْذَبُ النَّاسِ (insanların en yalancısı)” gibi “ef'al sigasında (en üstünlük derecesinde)” gelen ifadelerin en ağır cerh kategorisini oluşturduğunu, ardından ise “كَذَّابٌ”, “دَجَّالٌ” ve “وَضَاعٌ” gibi nitelemelerin geldiğini açıkça ortaya koymuştur. Bu durumda, Avvâme'ye göre, *Takrîb*'in giriş kısmında bu dereceli lafızların aynı mertebe altında toplanması, sadece bir özetleme değil; yönetime dair ayrıca açıklanması gereken bir tasarruf olarak değerlendirilmelidir.⁸²

Sonuç

Bu çalışma, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Takrîbü't-Tehzîb* adlı eserinde yer alan on iki cerh-ta'dil mertebesini Muhammed Avvâme'nin tahlil ve tenkitleri ekseninde sistematik biçimde incelemiştir. Avvâme'nin değerlendirmeleri, onun hadis ilmine yaklaşımının yalnızca şerh edici değil, aynı zamanda yorumlayıcı ve yeniden inşa edici bir karakter taşıdığını göstermektedir. Zira o, İbn Hacer'in cerh-ta'dil mertebelerini nakletmekle yetinmemiş; bu mertebelerin dayandığı ilmî kıstasları eleştirel bir süzgeçten geçirerek yeniden yorumlamıştır. Bu yönüyle onun *Takrîb* okuması, klasik hadisçiliğin metodolojik kalıplarını çağdaş ilmî bilinçle buluşturan özgün bir ilmî tavır temsil etmektedir. Böylece Avvâme'nin çalışması,

79 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 31.

80 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 31.

81 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 31.

82 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 31.

hem klasik hadis mirasının iç tutarlılığını yeniden sorgulayan hem de modern hadisçiliğe metodolojik katkı sunan bir yorum geleneği oluşturmuştur.

Avvâme'nin hadisçiliğinin bu eser bağlamında üç temel ilke üzerine inşa edildiği söylenebilir: lafızların teknik sınırlarına riayet, kavramsal derinliğe dayalı metodoloji ve rivayet bağlamını dikkate alan tarihsel duyarlılık. O, cerh ve ta'dil terimlerini yalnızca geleneksel bir terminoloji olarak değil, hadis ilminin epistemolojik haritasını şekillendiren ölçütler olarak ele alır. Bu nedenle onun bu çalışması, klasik hadis usûlünü tekrarlamak yerine onu yeniden anlamlandıran bir metodolojik bilinç üretmektedir. Başka bir ifadeyle Avvâme, geleneğe sadakat ile eleştirel düşünceyi uzlaştıran bir hadis âlimi olarak öne çıkmaktadır.

Avvâme, İbn Hacer'in râvileri belirli terim kalıplarıyla derecelendirme sistemini genel anlamda ilmî bir tutarlılık içinde kurduğunu kabul etmekle birlikte bu sistemin terminolojik tercihleri ve uygulama pratikleri açısından mutlak bir bütünlük sergilemediğini tespit etmektedir. Özellikle "en güvenilir kişilerden biridir" gibi güçlü ta'dil ifadelerinden "uydurmacı" veya "yalancılığın direklerinden biri" gibi ağır cerh ifadelerine uzanan geniş niteleme yelpazesinde hiyerarşik nüansların yer yer ihmal edildiğini belirtmektedir. Bu gözlem, Avvâme'nin hadisçiliğinde öne çıkan metodolojik hassasiyetin somut bir göstergesidir.

Avvâme, bu eleştirilerini yalnızca lafzî tercihler düzeyinde bırakmamakta; İbn Hacer'in bir râviye belirli bir sıfat atfederken hangi gerekçelere dayandığını, bu nitelemelerin klasik cerh-ta'dil literatüründeki karşılıklarıyla ne ölçüde örtüştüğünü sorgulayıcı bir yaklaşımla ele almaktadır. Ayrıca İbn Hacer'in kimi zaman kendi belirlediği metodolojik çerçevenin dışına çıktığını, bazı râvilerin lafzen belirli bir kategoriye yerleştirilmiş olmasına rağmen bu kategorinin öngördüğü teknik ölçütlerle uyumsuz şekilde derecelendirildiğini vurgulamaktadır. Bu durum, yalnızca terminolojik bir sapma değil, aynı zamanda metodolojik tutarlılığın zayıfladığı noktaları işaret eden önemli bir ilmî göstergedir. Avvâme, bu bağlamda lafzî kalıpların şeklen değil, içeriksel tutarlılık ve ilmî gerekçelilik zemininde kullanılmasının zaruretine dikkat çekmektedir. Onun bu yaklaşımı, hadis tenkidinin geleceği açısından metodolojik bir uyarı ve ilmî bir rehberlik değeri taşımaktadır.

Tüm bu tespitler, Takrib'deki derece sisteminin günümüzde bazı araştırmacılar tarafından mutlak bir ölçüt gibi ele alınmasının doğurabileceği metodolojik riskleri ortaya koymaktadır. Avvâme'ye göre bu sınıflandırmalar, mutlak cerh veya ta'dil hükümleri şeklinde değil; her bir râvinin tarihî, ilmî ve rivayet bağlamı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken esnek tespitlerdir. Zira klasik hadis tenkit geleneği, lafzî sabiteler etrafında şekillenen durağan bir yapıdan ziyade, bağlama duyarlı, çok katmanlı ve tarihî sürekliliğe sahip bir değerlendirme disiplindir. Bu çok katmanlılık göz ardı edildiğinde metodolojik derinlik zayıflamakta ve geleneksel tenkit mirası indirgemeci yaklaşımlara maruz kalmaktadır. Avvâme'nin hadisçiliği, işte bu noktada,

klasik sistemin özündeki ilmî esnekliği yeniden hatırlatan, lafzî hükmün ötesinde ilkesel tutarlılığı önceleyen bir denge arayışıdır.

Bu çerçevede Avvâme'nin çalışmaları, yalnızca Takrîb'in bağlamsal ve dikkatli bir okumaya tabi tutulmasına katkı sağlamakla kalmamakta; aynı zamanda hadis literatüründe lafzî değerlendirmeler ile metodolojik uygulamalar arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır. İbn Hacer'in yalnızca Takrîb'de değil, diğer eserlerinde de lafzî tercihler ile uygulamadaki tutarlılığın sistematik biçimde incelenmesi, cerh-ta'dîl sistematığının usûl literatüründe nasıl yorumlanması gerektiğine dair daha dengeli ve eleştirel bir yaklaşımın gelişmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca cerh-ta'dîl terimlerinin tarihsel süreç içinde geçirdiği anlam değişimleri, farklı muhaddisler nezdindeki kullanımlarındaki varyantlar ve terminolojik istikrar ile yöntemsel süreklilik arasındaki ilişkinin mukayeseli olarak incelenmesi, gelecek araştırmalar için verimli bir zemin sunmaktadır. Böylelikle hadis tenkit literatürünün hem kavramsal hem de metodolojik boyutta yeniden inşası, klasik miras ile çağdaş ilmî yaklaşım arasında daha sağlıklı bir bağ kurulmasına hizmet edecektir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Bekri, Hamza el-. "et-Ta'rif bi'l-Mu'temerî'd-Develi (el-Allame el-Muhaddis Muhammed Avvame ve Cuhudühü'l-Hadisiyye)". *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulumi'l-İslamiyye: Camiatü's-Sultan Muhammedi'l-Fatihî'l-Vakfiyye* 1 (2020), 431-441.
- Beyler, Muhammet. "Son Dönem İlim Adamlarının Mâna ile Rivayet Konusuna Yaklaşımları: Muhammet Avvâme Örneği = The Approaches of Recent Scholars to Riwaya vi'l-Ma'nâ: The Case of Muhammed Awwamah". *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VI/1 (2020), 279-296.
- Çimen, Fatih. "Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dîlin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri = Reviews of Muhammad 'Awwamah on Acknowledging Invalidation and Validation". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 1-16.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2002.
- Ertaş, Hikmetullah. "Makbûl Hadis". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XII/1 (2021), 68-98.
- Gül, Recep Emin. "Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 43 (2015), 362-386.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî. Haydarâbâd: Cem'iyetü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1357.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dîmaşkî eş-Şâfiî. *Târihu medîneti Dîmaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Ğarâme. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matba'atü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *en-Nüket 'alâ Kitâbi'bnî's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1404/1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1958.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nüreddîn 'İtr. Suriye: Matba'atü's-Sabâh, 3. Basım, 1421/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Sûriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbnî's-Salâh*. thk. Nüreddîn 'İtr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kağıt, Nurullah. "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi = Unknown (Majhul) Narrator with Its Theoretical and Practical Aspects". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* II/1 (2022), 41-86.

- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Özsoy, Abdulvahap. "Muhammad Awwamah's Critical of Tadreeb al-Rawi of Reconstruction of a Book = Muhammed Avvâme'nin Tedribu'r-Ravi Tahikiki ya da Bir Kitabın Yeniden İnşası = Tahkîku Muhammed Avvâme li-Tedribi'r-Râvî ev lâdetu Binâi Kitâb". *HADITH* 2 (2019), 110-129.
- Sancaklı, Hatice. *Muhammed Avvâme'nin Hadisçiliği*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadis*. thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahmân Hudayr. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. thk. Muhammed Avvâme. Medine: Dâru'l-Yusr, 2016.
- Turgut, Abdullah. *Muhammed Avvâme'nin Tedribu'r-Râvî Tahkikiindeki Hadis İlmi ile İlgili Değerlendirmeleri*. İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

